

A Comparison of Relative Clause Extraposition in Persian Travelogues: A Case Study of Three Travelogues

Elham Mizban
Ali Alizadeh^{*}
Azam Estaji[✉]

Introduction

Farsi travelogues are valuable books. Some especially remaining from the 5th century (more than 1000 years ago) have been the subject matter of many studies in a variety of fields including literature, historical and social studies, or even historical architecture studies. Yet, few studies have been carried out from a linguistic viewpoint to show their capacities as a linguistic data source. The current study investigated relative clause extraposition and its motivations as a non-obligatory movement mostly based on functional and discourse criteria. In many languages, the relative clause is mostly based on functional and discourse criteria. In many languages, the relative clause is mostly based on functional and discourse criteria. In many languages, the relative clause is mostly based on functional and discourse criteria. This modifier clause can appear right after (or based on the language word order before) the NP that is defined by the clause and in this case it is named canonical relative clause. Alternatively, it can be dislocated and be moved to the end of the sentence (named extraposed relative clause). Since there is no syntactic need to force this movement, the motivations of relative clause extraposition were explained to be discourse factors such as the grammatical weight of the clause, verb information structure, and a combination of some different factors together. The current study aimed to analyze the motivation of extraposition relative clauses in historical proses.

Materials and Methods

In this paper, three travelogues belonging to three different historical periods were studied and compared. They were 1) Nasir Khusraw's *Travelogue (Safarnameh)* written in the 5th century AH, 2) *Khatay Namih* written by Ali Akbar Khatay in the 10th century AH, and 3) *Karnameh Safar Be Chin* (A Travel record to China) by Mohammad Ali Eslami Nodooshan written in the 14th century AH. All relative clauses were extracted based on systematic sampling which covered nearly more than half of each book, and 221 relative clauses were finally extracted. All relative clauses were grouped into 2 main categories based on their position in the sentence: 1) canonical relative clauses which appeared right after the head of NP they modify; and 2) those extraposed to the end of the sentence after the main verb. The extraposed relative clauses were analyzed based on their head NP role in the main and subordinate clause, verb information structure, and grammatical weight.

Discussion of Results and Conclusions

Comparing the three books, the rate of relative clause extraposition was higher in *Nasir Khusraw's Travelogue* and *Karnameh Safar Be Chin* since both are simple proses, and less relative clause extraposition was seen in *Khatay Namih* which is a technical prose.

All extraposed relative clauses were analyzed to figure out the head NP role in the main and subordinate clauses. The findings suggest that in the main clause, most extraposed clauses modify subject and object NP according to accessibility hierarchy (Keenan & Comrie, 1977); yet some different patterns were also observed in subordinate clauses. In *Nasir Khusraw's Travelogue*, the top position was occupied by object NP instead of subject NP while in *Khatay Namih* and *Karnameh Safar Be Chin*, the object of preposition was placed in the second position showing a little deviation of accessibility hierarchy. Head NP definiteness was also studied in all extraposed relative clauses of these three travelogues. In Persian, unlike some languages such as German or English, there is no limitation on head NP definiteness and all types of NPs can be used in this position. However, only 4% of head NPs were pronouns. This means that although using the

MA Student of Linguistics, Department of Linguistics, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Iran.

* Associate Professor of Linguistics, Department of Linguistics, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Iran (Corresponding Author Email: alalizadeh@um.ac.ir).

Associate Professor of Linguistics, Department of Linguistics, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Iran.

pronoun as a head NP is not ungrammatical in Persian, it was not very common neither in *Nasir Khosraw's Travelogue* and *Khatay Namih*, nor in *Karnameh Safar Be Chin* which is a contemporary text. This book has also the greater rate of using relative clauses as a modifier of adjunct position in subordinate clauses and higher grammatical weight of extraposed relative clauses. Such differences between *Khatay Namih* and two other travelogues suggest a significant agreement between stylistics claim about technical prose and linguistic analyses concerning the role of relative clause extraposition in facilitating the understanding of the text.

The Vverb information structure is another extraposition motivator mentioned in the literature. It is supposed that when the verb of the main clause has old-given information, it is most likely for the relative clause to be extraposed and the idea is supported by findings in the current study. In *Nasir Khosraw's Travelogue*, 50%, in *Khatay Namih*, 51%, and in *Karnameh Safar Be Chin*, 76% of relative clauses were extraposed from the main clauses with linking verbs. These connecting verbs are supposed to bear old-given information.

The last factor studied in this paper was the relative clause grammatical weight. Based on Francis (2010) "grammatical weight refers to the length and/or complexity of a phrase concerning the other phrases in the same sentence (P. 6) and "it can be calculated by the number of verb immediate constituent to word-ratios. (P. 12). Comparing these three travelogues, the average length of extraposed relative clauses was higher in *Khatay Namih* which is a technical prose, and less in *Nasir Khosraw's Travelogue* and *Karnameh Safar Be Chin* both representing simple proeses. Based on the rate of extraposed relative clause, the rate of using relative clauses as a modifier of adjunct position in subordinate clauses, and higher grammatical weight of extraposed relative clauses, a number of differences were observed between *Khatay Namih* and the other two travelogues supporting the stylistics claim about technical proeses and linguistics analyses regarding the role of relative clause extraposition in facilitating the understanding of a text.

Keywords: Relative Clause, Relative Clause Extraposition, Grammatical Weight, Travelogue.

References

1. Afshar, I. (Ed.) (1978). *Khatay Namih*. A Persian text describing a voyage to China. Tehran: Asian Cultural Documentation Center [In Persian].
2. Aghagolzadeh, F., & Razavian, S. (2007). The Study of Information Structure in Bufo Kur. *Journal of Language and Linguistics*, 3(6), 1-13.
3. Amiri, N. (2014). *Culture and Society in Eslami Nodooshans' Works Entitled Travel Accosts*. Master Thesis, Allame Tabatabaie University, Tehran. [In Persian].
4. Azmode, H., Amozade, M., & Rezai, V. (2017). A Study of Relative Clause Extraposition in Persian Based on Discourse Grammar. *Zabanpazhuhi (Journal of Language Research)*, 9(24), 59-85.
5. Bahrami, K. (2016). Comparison of Persian and German Restrictive and Non-restrictive Relative Clauses. *Language-related Studies*, 7(2), 19-32 [In Persian].
6. Dabir Seyaqi, M. (1983). *The Nasir Khusraw Qobadiyani Marvzi's Travelogue*. Tehran: Zavvar Publication.
7. Derakhshan, Mahdi (1974). Writing style of Nasir Khusraw in Safarnamih. *Papers on 1nd international Conference of Nasir Khusraw*, (P. 157-170). Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad [In Persian].
8. Eslami Nodooshan, M. A. (1984). *Karnameh Safar Be Chin*. Tehran: Amir Kabir Publication [In Persian].
9. Estaji, Agg0000ffHltrricll Styyy ff diffrrttt Uaag ff xKe i Prsinn *Journal of Linguistics and Khorasan Dialects Ferdowsi University of Mashhad*, 3, 1-13.
10. Francis, E. (2010). Grammatical Weight and Relative Clause Extraposition in English. *Cognitive Linguistics*, 21, 7-35.
11. Gholamalizade, Kh. (2007). *Persian Language Structure*. Tehran: Ehya Ketab Publication [In Persian].
12. Hawkins, J. A. (1994). *A Performance Theory of Order and Constituency* (Vol. 73). Cambridge University Press.
13. Keenan, E., & Comrie, B. (1977). Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar.

Linguistic Inquiry, 8(1), 63-99.

14. Manninen, S. (2002). Extraposition and Restrictive Relative Clauses. *Department of English in Lund: Working papers in linguistics*, 2.

15. Mohammadi Fesharaki, M., & Khodadadi, F. (2013). The Analysis of Structure and Type of Relative Clauses in Persian. *Journal of Persian Literature*, 5(3), 53-68.

16. Mowlaei Kuhbanani, H., Alizadeh, A., & Sharifi, S. (2018). The Role of Typological features of Relative Structure on Determining Persian Word Order. *Language Research*, 10(28), 87-114.

17. Natel-Khanlari, P. (1998). *Persian Grammar*. Tehran. Toos Publication.

18. Nosrati, A., Sadeqi Shahir, R., & Hosseini Seyf, A. (2011). Writing Style of Mohammad Ali Eslami Nodooshan. *Baharestan-e- Sokhan*, 7(18), 51-70.

19. Piri, H. (2011). *Stylistics of Historical Books Prose Safavid Age*. Master Thesis, Faculty of Literature & Humanities, Razi University of Kermanshah [In Persian].

20. Rasekh Mahand, M., Alizadeh Sahraie, M., Izadifar, R., & Ghiasvand, M. (2012). The Functional Explanation of Relative Clause Extraposition in Persian. *Researches in Linguistics*, 4(6), 21-40.

21. Rasekh Mahand, M., Alizadeh Sahraie M., & Izadifar R. (2016). A Corpus-based Analyses of Relative Clause Extraposition in Persian. *Ampersand*, 3, 21-31

22. Rochemont, M. S., & Culicover, P. W. (1990). English Focus Constructions and the Theory of Grammar. *Cambridge Studies in Linguistics*, 52, 1-210.

23. Safavi, k. (1994). Some Features of Persian Relative Clauses. *Papers on 2nd Conference of Theoretical & Practical linguistics*. (PP 197-181). Tehran: Allame Tabatabaie University [In Persian].

24. Shahrami, M. B. (2008). *A Study of The linguistics and Stylistics features of the Nasir Khusraw's Safarnameh*. Master Thesis, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran [In Persian].

25. Yyaya, M. (2000). *The Role of Information Structure in Clause Extraposition in Persian*. Master Thesis, University of Kurdistan, Kurdistan, Iran [In Persian].

26. Tallerman, M. (1988). *Understanding Syntax*. London: Routledge.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال دوازدهم

شماره چهارم (پیاپی ۴۸)، زمستان ۱۳۹۹، صص ۷۱ - ۵۳

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱

Doi: [10.22108/RPLL.2020.120969.1646](https://doi.org/10.22108/RPLL.2020.120969.1646)

مقایسه خروج بند موصولی در سفرنامه‌های زبان فارسی

(با تمرکز بر سه سفرنامه)

الهام میزبان*

علی علیزاده

اعظم استاجی

چکیده

خروج بند موصولی یک فرایند نحوی اختیاری است که تحت تأثیر عوامل سبکی و گفتمانی رخ می‌دهد. این پژوهش وضعیت بندهای خروج‌یافته در سه سفرنامه منتخب از سه دوره تاریخی زبان فارسی را مطالعه و بررسی می‌کند. پژوهندگان می‌کوشند این بندها را براساس جایگاه موصولی‌سازی، شیوه نحوی نمایش ارتباط بند موصولی با هسته آن و همچنین مقایسه بندهای خروج‌یافته براساس عوامل گفتمانی - مانند ساخت اطلاعی، وزن دستوری و فراوانی خروج بند موصولی - بررسی کنند؛ البته با تمرکز بر میزان همگرایی/ واگرایی نتایج حاصل از خروج بند موصولی به‌عنوان یک فرایند نحوی سبکی و ویژگی‌های سبک‌شناختی این آثار. بدین منظور سه سفرنامه انتخاب شد: *سفرنامه ناصرخسرو* (ناصرخسرو قبادیانی مروزی)، *سفرنامه خطای‌نامه* (علی‌اکبر خطایی)، *کارنامه سفر به چین* (محمدعلی اسلامی ندوشن). با نمونه‌گیری نظام‌مند از متن سفرنامه‌های منتخب، تعداد ۶۴۵ بند موصولی استخراج شد و سپس این بندهای موصولی براساس پنج شاخص خروج یا خارج‌نشدن بند، جایگاه موصولی‌سازی، شیوه نحوی ارتباط بند موصولی با هسته اسمی، ساخت اطلاعی فعل و وزن دستوری بررسی شد. نتایج مطالعه نشان‌دهنده فراوانی نسبتاً بالای خروج بند موصولی در دو کتاب *سفرنامه ناصرخسرو قبادیانی* (۶۳ درصد) و *کارنامه سفر به چین* (۴۵ درصد) و وقوع بسیار پایین آن در *خطای‌نامه* (۲۲ درصد) است. همچنین میزان ظهور گروه اسمی مرجع در جایگاه افزوده بندهای پیرو در دو کتاب ذکر شده پایین‌تر (۲۸ درصد) و در *سفرنامه خطای‌نامه* بالاتر (۳۶ درصد) است. همچنین براساس ملاک وزن دستوری بندهای خروج‌یافته، بین دو کتاب *سفرنامه ناصرخسرو* و *کارنامه سفر به چین* از سویی و کتاب *خطای‌نامه* از دیگر سو، تفاوت معناداری مشاهده می‌شود. براساس مجموع تفاوت‌های ذکر شده و با در نظر گرفتن اثر پردازشی خروج بندهای موصولی بر درک بهتر متن

کارشناسی ارشد زبان‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، elhammizban@um.ac.ir

دکترای تخصصی زبان‌شناسی، دانشیار دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)، alalizadeh@um.ac.ir

دکتری تخصصی زبان‌شناسی، دانشیار دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، estagi@um.ac.ir

Copyright © 2021, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

توسط مخاطب، این پژوهش شیوه دو کتاب *سفرنامه ناصرخسرو* (متعلق به نثر مرسل فارسی) و *کارنامه سفر به چین* (نثر ساده معاصر) را در زمینه خروج بند موصولی مشابه و برای پردازش هرچه بهتر متن در نظر می‌گیرد؛ درحالی‌که کتاب *خطای‌نامه* که به متون متکلف و مصنوع دوره صفویه تعلق دارد، با دو کتاب دیگر متفاوت است و در آن، در مقایسه با دو اثر پیشین، وقوع فرایندهایی کم‌بسامد تلقی می‌شود که به پردازش بهتر متن کمک می‌کند.

واژه‌های کلیدی

بند موصولی؛ خروج بند موصولی؛ وزن دستوری؛ سفرنامه

۱- مقدمه

بند موصولی (Relative clause) جمله وابسته‌ای است که در بسیاری از زبان‌ها با یک واحد دستوری به نام متمم‌نما (complimentizer) معرفی می‌شود. این بند از نظر خانلری بندی است که به جای صفت در جمله به کار می‌رود (ناتل خانلری، ۱۳۷۷: ۲۲۰) و متشکل از یک ضمیر موصولی است که در کنار یک هسته اسمی قرار گرفته است؛ همچنین با یک جمله پیرو همراه می‌شود که به‌عنوان وابسته توصیفی هسته عمل می‌کند (ماننین، ۲۰۰۲). نشانه موصولی به‌عنوان یکی از اجزای سازنده بند موصولی در زبان‌های مختلف، شکل‌های گوناگونی دارد؛ برای مثال در زبانی مانند انگلیسی، نشانه موصولی می‌تواند در برخی جملات از نظر شخص، شمار و یا حالت با اسم هم‌مرجع خود تطابق یابد؛ مانند کاربرد ضمیر موصولی whom در ابتدای بند موصولی با گروه اسمی مرجع در نقش مفعول جاندار؛ و یا در برخی محیط‌ها در روساخت حذف می‌شود و نمود آوایی ندارد؛ مانند حفظ نشانه موصولی that. درحالی‌که در زبان فارسی نشانه «که» تنها نشانه بند موصولی است (استاجی، ۱۳۸۹) و در ابتدای همه بندهای موصولی ظاهر می‌شود و تحت تأثیر جنس، شمار یا جاننداری و بی‌جان‌بودن اسم، هسته تغییر نمی‌کند (مولایی کوهبانی و دیگران، ۱۳۹۷). گروه اسمی مرجع بند موصولی - که بند موصولی در توصیف یا توضیح آن می‌آید - نیز در هر دو جمله پایه و پیرو دارای نقش است و در هریک می‌تواند نقش‌های مختلف دستوری داشته باشد؛ از جمله فاعل، مفعول مستقیم، مفعول غیرمستقیم، مفعول حرف اضافه و غیره (صفوی، ۱۳۷۳)؛ همچنین عناصر مختلفی می‌تواند در جایگاه هسته قرار گیرد که شامل اسم خاص، اسم عام و یا ضمیر است. در این زمینه نیز زبان‌های مختلف محدودیت‌های متفاوتی از خود نشان می‌دهند؛ برای مثال در زبان انگلیسی ضمیر نمی‌تواند در جایگاه هسته بند موصولی ایفای نقش کند؛ اما در فارسی اسم شخص، اسم عام و ضمیر، هر سه می‌توانند جایگاه هسته را اشغال کنند (بهرامی، ۱۳۹۵). در عین حال همه گروه‌های اسمی مجاز نیز به یک میزان در فرایند موصولی‌سازی مشارکت ندارند؛ مثلاً کینان و کامری (Keenan & Comrie, 1977) با معرفی سلسله‌مراتب دسترسی موصولی‌سازی (Accessibility Hierarchy)، موصولی‌سازی از جایگاه فاعلی (Subject Position) را پربسامدترین نوع موصولی‌سازی در بین زبان‌های مختلف دانسته‌اند و پس از آن به ترتیب، موصولی‌سازی از جایگاه مفعول مستقیم، مفعول غیرمستقیم، مفعول حرف اضافه، اضافه ملکی و مفعول مقایسه‌ای را در جایگاه‌های دوم تا ششم سلسله‌مراتب قرار می‌دهند (همان). این پژوهش نیز در چارچوب همین تقسیم‌بندی به انجام رسیده است. همانطور که مشاهده می‌شود با تعریف بند موصولی به‌عنوان وابسته توصیفی گروه اسمی، جایگاه بی‌نشان آن در

مجاورت هسته اسمی خواهد بود. درحالی که فرایند خروج بند موصولی (Relative clause extraposition) گشتاری است که بند موصولی را به جایگاه پس از فعل انتقال می‌دهد (غلامعلی‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۸۴). بر این اساس مطالعه دلایل و انگیزه‌هایی که موجب می‌شود یک وابسته از جایگاه بی‌نشان خود در مجاورت هسته حرکت کند و در جایی در انتهای جمله قرار گیرد، اهمیت بیشتری می‌یابد؛ به‌ویژه با توجه به این نکته که اعمال یا اعمال‌نکردن این حرکت در دستوری بودن جمله تأثیری ندارد و جمله در هر دو حال، خوش‌ساخت است (راسخ‌مهند و دیگران، ۱۳۹۱). نویسندگان این پژوهش با توجه به همین ویژگی سبکی خروج بند موصولی در پی آن هستند که ضمن تعیین فراوانی خروج بند موصولی در هریک از آثار *سفرنامه ناصر خسرو* و *خطای‌نامه* و *کارنامه سفر* به چین نشان دهند که از کدام جایگاه‌های نحوی در این سه اثر خروج بیشتر اتفاق افتاده است. این پژوهش همچنین نشان خواهد داد که از بین سه امکان موجود در زبان فارسی برای ایجاد پیوند بین بند موصولی و بند اصلی - شامل تکرار کامل گروه اسمی هسته، استفاده از ضمیر هم‌مرجع با گروه اسمی و یا خلاگذاری - این سفرنامه‌ها از کدام شیوه و به چه میزان بهره برده‌اند و وضعیت بندهای خروج‌یافته سفرنامه‌های منظور در این پژوهش براساس ساخت اطلاعی فعل چگونه است. نسبت پیچیدگی سازه در بندهای موصولی خروج‌یافته هریک از سه سفرنامه مدنظر و ارتباط بین مشخصه نحوی - سبکی خروج بند موصولی و ویژگی‌های سبک‌شناختی آثار منظور از دیگر موارد مطرح‌شده در این پژوهش است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

خروج بند موصولی و عوامل مؤثر بر آن موضوع مطالعات مختلفی قرار گرفته است. هاوکینز (۲۰۰۴) خروج بند موصولی را به‌عنوان یکی از سازه‌های جمله تحت تأثیر وزن دستوری سازه دانسته است و اعلام می‌کند هرچه یک سازه بلندتر (سنگین‌تر) باشد، فرایند خروج سازه پذیرفتنی‌تر می‌شود. فرانسیس (Francis, 2010) نیز با تأکید بر انگیزه‌های نقشی و گفتمانی، خروج بند موصولی را زمانی محتمل می‌داند که این بند اطلاعات جدید، تقابلی و مهم داشته باشد و گروه فعلی بند پایه حاوی اطلاعات کهنه و پس‌زمینه‌ای باشد. او با انجام سه آزمایش مختلف، میزان مقبولیت جملات را در خروج و خارج‌نشدن بررسی کرده است و در پایان نتیجه می‌گیرد که هرچا طول بند موصولی از طول گروه فعلی بیشتر باشد، ترجیح سخنگویان بر خروج بند موصولی است؛ او عامل طول جملات را در خروج بند، مؤثر ارزیابی می‌کند (همان). کینان و کامری (۱۹۷۷) نیز با مطالعه نقش گروه اسمی هسته مرجع بند موصولی، فراوانی هریک از نقش‌های نحوی گروه اسمی مرجع بند موصولی را در پنجاه زبان مختلف بررسی کرده‌اند و سلسله‌مراتب جهانی موصولی‌سازی را براساس فراوانی وقوع موصولی‌سازی و سهولت درک آن ترسیم نموده‌اند.

پدیده خروج بند موصولی در فارسی نیز از جنبه‌های مختلفی بررسی شده است. شیخ‌الاسلامی (۱۳۸۷) خروج بندهای تحدیدی را برای سازماندهی اطلاعات کهنه پیش از اطلاع نو، ایجاد تأکید و تقابل و یا تسهیل پردازش معرفی می‌کند (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۸۷: ۱). راسخ‌مهند و دیگران (۱۳۹۱) در کنار ساخت اطلاعی (Information structure) عواملی مانند وزن دستوری (Grammatical weight)، نوع فعل و وضعیت معرفگی گروه اسمی هسته را نیز در خروج بند مؤثر می‌دانند (راسخ‌مهند و دیگران، ۱۳۹۱: ۳۷). مولایی کوهبنانی و همکاران (۱۳۹۷) خروج

بند موصولی را در بخش‌هایی از تاریخ بیهقی و براساس دیدگاه نقش‌گرایی مطالعه کرده‌اند و همسو با هاوکینز، طول بند موصولی را عاملی مؤثر در خروج بند معرفی می‌کنند.

با بررسی پیشینه مطالعات موجود، مشاهده می‌شود که پژوهشگران فارسی و غیرفارسی‌زبان تحت تأثیر انگیزه‌های مختلف به فرایند خروج بند موصولی توجه داشته‌اند؛ اما تاکنون تمرکز این مطالعات به‌نوعی بر منابع زبانی معاصر بوده و داده‌های تاریخی زبان فارسی از این نظر کمتر بررسی شده است. مطالعات انجام‌شده بر سه سفرنامه منظور نیز کمتر به ویژگی‌های سبکی آنها از دریچه‌ی نحو پرداخته است؛ برای مثال مطالعه‌ی محمدی فشارکی و خدادادی (۱۳۹۲) درباره‌ی سفرنامه‌ی ناصرخسرو متمرکز بر ساختار روایت است و اگرچه متن سفرنامه‌ی ناصرخسرو را به‌سبب داشتن ویژگی‌هایی مانند حکایت‌های لطیف، کم‌مانند می‌شمرند، به شاخص‌های دستوری وارد نشده‌اند. همچنین مطالعات مقایسه‌ای بر روی سفرنامه‌ها، مانند مطالعه‌ی امیری (۱۳۹۲) نیز عموماً داری وضعیتی مشابه است. درحالی‌که با تعریف فرایند خروج بند موصولی به‌عنوان حرکتی اختیاری و گفتمانی، انتظار می‌رود در کنار سایر ویژگی‌های گفتمانی و حتی دستوری زبان که در طی زمان دستخوش تحولات کم‌وبیش عمده‌ای شده است، بتوان ردپای عوامل تاریخی را بر شاخصی نقشی، گفتمانی و کاربردشناختی مانند خروج بند موصولی نیز مشاهده کرد.

۲-۱ روش پژوهش

این پژوهش در پی بررسی وضعیت خروج بند موصولی در متون تاریخی سفرنامه‌ی ناصرخسرو، خطای نامه و کارنامه‌ی سفر به چین است. داده‌های این پژوهش با شیوه‌ی مطالعه‌ی کتابخانه‌ای گردآوری شده است و براساس روش نمونه‌گیری نظام‌مند (Systematic Sampling) از همه‌ی فصول مختلف سفرنامه‌ی ناصرخسرو قبادیانی به کوشش دبیرسیاقی (۱۳۶۹)، خطای‌نامه‌ی علی‌اکبر خطایی به کوشش ایرج افشار (۱۳۵۷) و کارنامه‌ی سفر به چین نوشته‌ی محمدعلی اسلامی ندوشن (۱۳۶۲) استخراج شده است. حجم کل جامعه‌ی نمونه براساس تعداد صفحات، برابر با ۷۰۰ صفحه مشتمل بر ۱۷۴ صفحه مربوط به کتاب سفرنامه‌ی ناصرخسرو، ۱۷۵ صفحه مربوط به خطای‌نامه و ۳۷۵ صفحه (بخش اول) کارنامه‌ی سفر به چین به دست آمد. سپس با روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای، از هر کتاب به‌عنوان یک طبقه، با فاصله‌های دو صفحه‌ای، به روش تصادفی نظام‌مند نمونه‌گیری انجام شد. از میان آثار بررسی‌شده حجم دو کتاب یعنی سفرنامه‌ی ناصرخسرو و خطای‌نامه (به ترتیب ۱۷۴ صفحه و ۱۷۵ صفحه) به هم نزدیک بود و در نتیجه حجم کل نمونه‌های اخذشده از هر کدام ۸۰ صفحه تعیین شد. از آنجا که مقایسه‌ی فراوانی داده‌ها به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های کمی مورد نظر پژوهش بود، نمونه‌گیری از کتاب کارنامه‌ی سفر به چین با فاصله‌های چهار صفحه‌ای صورت گرفت تا حجم صفحات انتخابی از این اثر نیز برابر با دو اثر پیشین و ۸۰ صفحه باشد. در مجموع حجم کل نمونه‌ها از هر سه کتاب برابر با ۲۴۰ صفحه تعیین شد - کتاب کارنامه‌ی سفر به چین شامل دو بخش است. ۳۷۵ صفحه نخست اثر شرح مشاهدات اسلامی ندوشن از سفرش به چین است و از صفحه ۳۷۶ تا انتهای آن (حدود ۱۷۰ صفحه) تحلیل و تفسیر نویسنده از وضعیت اقتصادی - فرهنگی چین است و از قالب سفرنامه خارج می‌شود. به همین دلیل تنها بخش اول این کتاب که شرح سفر اوست در نمونه‌گیری پژوهش استفاده شده است.

بر مبنای محاسبات بالا، همه‌ی نمونه‌های بند موصولی اعم از خروج‌یافته و خروج‌نیافته از سه اثر منتخب

گردآوری شد و تحلیل آماری داده‌های مستخرج با استفاده از نرم‌افزار اس پی اس (Spss) و آزمون آنالیز واریانس یک‌طرفه (آنوا) (One-way Between-Groups ANOVA) و آزمون تعقیبی توکی (Tokey Post-Hoc) صورت گرفت.

۲- تحلیل داده‌ها

با نگاهی اجمالی بر پیشینه مطالعات انجام‌شده، در این پژوهش بند موصولی جمله‌ای وابسته تعریف می‌شود که در نقش وابسته پسین یک گروه اسمی ظاهر می‌شود و به توصیف آن می‌پردازد؛ برای نمونه در جمله یک در زیر:

(۱) از همه صناع‌ها [که در آن شهر بود] کفشگر بیشتر بود (ناصرخسرو، ۱۳۶۹: ۶).

گروه اسمی مرجع - بند موصولی کانونی [بند موصولی]

جمله داخل قلاب جمله‌ای وابسته است که به‌عنوان توصیف‌گر گروه اسمی «صناع‌ها» عمل کرده و بلافاصله پس از گروه اسمی مرجع خود و در مجاورت آن ظاهر شده است. همانطور که ذکر شد در فرایند خروج بند موصولی، این بند از جایگاه مجاور گروه اسمی مورد توصیف خود حرکت کرده است و در جایگاهی پس از فعل جمله فرود می‌آید.

(۲) چیزی باید طلبید [که --- خرد و هوش بیفزاید] (همان: ۲).

گ.ا. مرجع (گروه اسمی) [بند موصولی خروج‌یافته]

برای مثال در نمونه دوم، جمله‌واره داخل قلاب در نقش توصیف‌گر گروه اسمی مرجع خود ظاهر شده است و نوع و ماهیت «چیزی» را برای مخاطب تحدید و تبیین می‌کند؛ اما این بار این وابسته پسین نه در جایگاه اصلی خود، بلکه با فاصله و در پایان جمله اصلی و بعد از «طلبید» که فعل آن است، فرود آمده است. به عبارتی جمله دوم را می‌توان حاصل وقوع فرایند خروج بند موصولی بر روی جمله فرضی سه با شکل زیرساختی زیر در نظر گرفت که پس از اعمال فرایند خروج به شکل جمله دو درآمده است:

(۳) چیزی [که خرد و هوش بیفزاید] باید طلبید.

گ.ا. مرجع [بند موصولی کانونی]

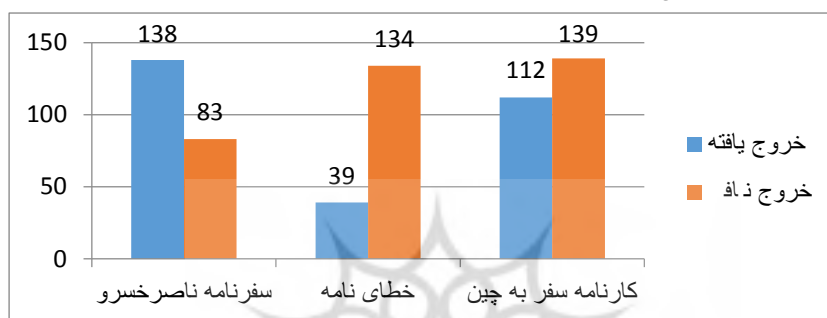
۳- فراوانی خروج بند موصولی در هر اثر

برای دستیابی به هدف اول پژوهش، همه بندهای موصولی موجود در نمونه‌های منتخب کتاب سفرنامه ناصرخسرو قبادیانی استخراج شد که در مجموع شامل ۲۲۱ بند موصولی است. از این تعداد ۱۳۸ مورد آن بند موصولی خروج‌یافته ارزیابی شد. به عبارتی، تقریباً در حدود ۶۳ درصد موارد، بند موصولی تمایل به خروج از جایگاه اصلی را داشته است. به این معنی که بند موصولی به‌جای ظهور در جایگاه اصلی خود که بلافاصله پس از گروه اسمی هسته است، در جایگاه پس از فعل ظاهر شده است.

داده‌های خطای‌نامه نیز بر مبنای شناسایی بند موصولی و تقسیم آن به دو نوع خروج‌یافته و کانونی ارزیابی شد. در این کتاب از مجموع ۱۷۳ بند موصولی شناسایی شده، ۳۹ بند خروج‌یافته و تعداد ۱۳۴ بند در جایگاه

کانونی خود باقی مانده است؛ بنابراین با توجه به داده‌های مستخرج از این کتاب، اینگونه استنباط می‌شود که فراوانی خروج بند موصولی در متن *خطای‌نامه* کمتر از ۲۳ درصد بوده و تمایل غالب این کتاب به حفظ بند موصولی در جایگاه کانونی خود است.

پس از بررسی نمونه‌های مستخرج از متن *کارنامه سفر به چین*، مجموع بندهای موصولی این متن برابر با ۲۵۱ بند استخراج شد که از این تعداد ۱۱۲ بند خروج‌یافته و ۱۳۹ بند در جایگاه کانونی خود باقی مانده بود. با در نظر گرفتن نسبت بیش از ۵۵,۳۷ درصدی حفظ بند موصولی در جایگاه کانونی، در مقایسه با ۴۴,۶۰ درصد خروج بند موصولی، تمایل به خروج بند موصولی در *کارنامه سفر به چین* پایین‌تر از تمایل به حفظ بند در جایگاه کانونی خود ارزیابی می‌شود. شکل شماره یک خلاصه فراوانی بندهای موصولی هر اثر را به تفکیک خارج یا خارج‌نشدن آنها نمایش می‌دهد.

شکل شماره ۱: فراوانی بند موصولی آثار به تفکیک وضعیت خروج

فرانسیس (۲۰۱۰) خروج بند موصولی را عامل مؤثری در تسهیل پردازش متن می‌داند. به عقیده او خروج بند موصولی در هر دو حوزه پردازش و تولید متن مؤثر است. خروج بند موصولی موجب برهم‌خوردن رابطه تصویرگویی بین هسته اسمی و وابسته توصیف‌گر آن می‌شود؛ اما او همسو با گیون (Givon, 2001) معتقد است چون وجود بند موصولی در جایگاه کانونی خود موجب می‌شود اجزای بند اصلی از هم فاصله بگیرد، پردازش متن برای مخاطب دشوار می‌شود. در مقابل، خروج بند موصولی با کم کردن فاصله بین اجزای بند اصلی موجب تسهیل پردازش می‌گردد (Francis, 2010: 8). آزموده و همکاران (۱۳۹۶) با مطالعه ویژگی‌های بندهای موصولی توضیحی معتقدند که جنبه‌های نقشی «ایجاد تقابل» و «پردازش آسان» را می‌توان از پیامدهای سازوکار جابه‌جایی بند موصولی به شمار آورد (آزموده و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۹). براساس مطالعات بالا انتظار می‌رود از منظر خواننده متن، در بین دو اثر که میانگین طول بندهای موصولی آنها یکسان یا نزدیک به هم است، متنی از نظر درک، ساده‌تر و روان‌تر تلقی شود که فراوانی خروج بند موصولی در آن بالاتر است. همانطور که در شکل شماره یک دیده می‌شود، *سفرنامه ناصرخسرو* بالاترین درصد خروج بند موصولی را دارد که برابر با تقریباً ۶۳ درصد موارد است. پس از آن متن *کارنامه سفر به چین* قرار دارد که با ۱۸ درصد کاهش، در جایگاه دوم قرار دارد. *خطای‌نامه* با ۲۲,۵۴ درصد، پایین‌ترین نسبت خروج بند را به خود اختصاص داده و تمایل غالب آن، به حفظ بند موصولی در جایگاه کانونی است.

۴- نقش گروه اسمی مرجع بند موصولی در بند پایه و پیرو هر اثر

گروه اسمی مرجع بند موصولی دارای نقشی دوگانه در جمله پایه و پیرو بوده است و می‌تواند در هر کدام از دو جمله پایه و پیرو (بند موصولی) نقش‌های متنوعی شامل نقش فاعلی، مفعول مستقیم، مفعول غیرمستقیم، مفعول حرف اضافه، ساخت اضافی و یا مفعول مقایسه‌ای داشته باشد. به‌علت ماهیت دوگانه نقش گروه اسمی مرجع در بندهای مختلف، پاسخ به سؤال دوم پژوهش مستلزم تفکیک این پرسش به دو زیربخش به شرح زیر خواهد بود:

الف) فراوانی نقش‌های گروه اسمی مرجع بند موصولی خروج‌یافته در بند پایه

پاسخ به این پرسش مستلزم شناسایی نقش‌های متنوع گروه اسمی مرجع بند موصولی در جمله پایه یا اصلی است. با شناسایی بندهای موصولی سفرنامه ناصرخسرو، خطای‌نامه و کارنامه سفر به چین، گروه‌های اسمی مرجع بند در نقش‌های فاعلی، مفعول مستقیم، مفعول غیرمستقیم، مفعول حرف اضافه، ساخت اضافی و مفعول مقایسه‌ای طبقه‌بندی شد. بند موصولی خروج‌یافته از جایگاه فاعل، جمله‌واره‌ای است که به‌عنوان توصیف‌گر گروه اسمی‌ای عمل می‌کند که نقش فاعل و یا نهاد در جایگاه فاعل جمله را بر عهده دارد:

۴) و امیر مدینه آن سال به مصر بیامد [که او را بر سلطان رسمی بود] (ناصرخسرو، ۱۳۶۹: ۹۸).

گ.ا. مرجع - فاعل فعل بیامد بند اصلی [بند موصولی]

بند موصولی همچنین می‌تواند به‌عنوان توصیف‌گر مفعول بند اصلی عمل کند؛ برای نمونه در جمله پنج زیر، بند موصولی که با قلاب مشخص شده، توصیف‌کننده گروه اسمی «عکس بالای سر» است که در بند اصلی مفعول فعل «نشان داد» است:

۵) عکس بالای سر را نشان داد [که در آن مائو در میان عده‌ای ایستاده بود] (اسلامی ندوشن، ۱۳۶۲: ۱۶۰).

گ.ا. مرجع - مفعول بند اصلی [بند موصولی]

این بند همچنین می‌تواند گروه اسمی‌ای را توصیف کند که متمم فاعل جمله پایه است؛ مانند جمله ششم در زیر:

۶) آن کان‌های مذکور از قسم خانبالغ در شهری است [که او را دیتنک گویند] (افشار، ۱۳۵۷: ۱۱۶).

گ.ا. مرجع - متمم حرف اضافه «در» [بند موصولی]

همانطور که مشخص است بند موصولی که در قلاب قرار گرفته، توصیف‌گر گروه اسمی «شهری» است که پس از حرف اضافه «در» ظاهر شده است و نقش دستوری مفعول حرف اضافه را در جمله پایه دارد. از دیگر نقش‌های گروه اسمی مرجع بند موصولی در جمله پایه می‌توان به ساخت اضافی اشاره کرد. در این حالت بند موصولی اسمی را توصیف می‌کند که در بند پایه، درون یک ساخت اضافی قرار گرفته است.

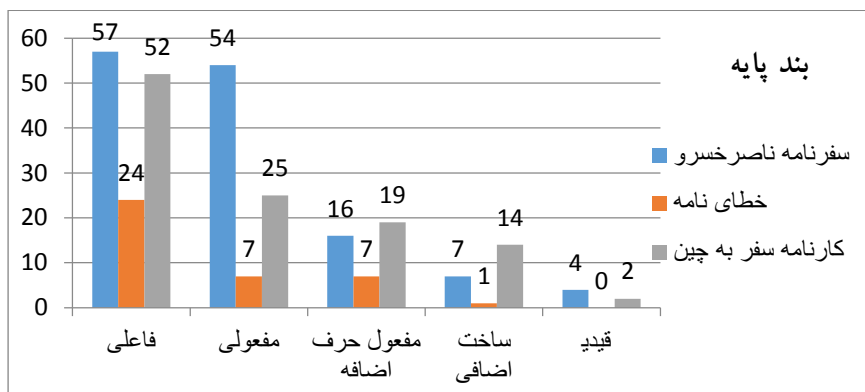
۷) اکنون به جست‌وجوی معمای طب سوزنی پرداخته شده است [که از حدود سه هزار سال پیش تاکنون

در چین مورد عمل بوده است] (اسلامی ندوشن، ۱۳۶۲: ۷۶).

گ.ا. مرجع - ساخت اضافی [بند موصولی]

برای نمونه در جمله هفتم، بند موصولی «که از حدود سه هزار سال پیش تاکنون در چین مورد عمل بوده است»، توصیف‌کننده اسم «طب سوزنی» است که در بند پایه در ساختی اضافی، به اسم «معما» اضافه شده است. پس از شناسایی انواع نقش‌های گروه اسمی مرجع در بند پایه، همه بندهای موصولی مستخرج از سفرنامه

ناصرخسرو، خطای‌نامه و کارنامه سفر به چین به تفکیک جایگاه گروه اسمی مرجع بند در جمله پایه بررسی شد که خلاصه آن در شکل شماره دو ارائه شده است:

شکل شماره ۲: نقش گروه اسمی مرجع بندهای موصولی خروج‌یافته در بندهای پایه

همانطور که ملاحظه می‌شود، فراوانی نقش فاعلی به‌عنوان گروه اسمی مرجع بند موصولی خروج‌یافته در هر سه اثر بالاترین میزان را دارد؛ به‌طوری که از مجموع ۲۸۹ بند موصولی یافت‌شده، در ۱۳۳ مورد آن (۴۶ درصد موارد) گروه اسمی مرجع بند موصولی خروج‌یافته در جایگاه فاعلی قرار گرفته است. با نگاهی دقیق‌تر و با توجه به جایگاه فاعلی و مفعولی که سازه‌های اصلی جمله به شمار می‌رود، مشخص می‌شود که در مجموع کل سه اثر دو جایگاه فاعلی و مفعولی بیش از ۷۵ درصد موارد خروج بند موصولی را به خود اختصاص داده است؛ درحالی که سه جایگاه بعدی روی هم‌رفته تنها ۲۴/۲۲ درصد موارد خروج بند را شامل می‌شود. مقایسه یافته‌های بالا با سلسله‌مراتب جهانی موصولی‌سازی کینان و کامری (۱۹۷۷) نشان‌دهنده همسویی داده‌های مستخرج از سه دوره تاریخی مورد بررسی با مطالعات جهانی این دو است.

ب) فراوانی خروج بند موصولی مربوط به جایگاه گروه اسمی در بند پیرو

همانطور که پیشتر نیز اشاره شد گروه اسمی مرجع بند موصولی علاوه بر نقشی که در بند پایه دارد، هم‌زمان عهده‌دار نقشی در بند پیرو نیز خواهد بود که می‌تواند با نقش آن در بند پایه مشابه یا متفاوت باشد؛ برای نمونه‌ای از تشابه نقش‌های گروه اسمی مرجع بند در هر دو جمله پایه و پیرو می‌توان جمله هشت را در ادامه مثال زد که از متن خطای‌نامه انتخاب شده است:

۸) خادمان مسلمان دو کس بودند [که... بر اسبان سوار پیش می‌رفتند] (افشار، ۱۳۵۷: ۴۴).

گ.ا. مرجع - نهاد [بند موصولی خلأ - فاعل بند پیرو]

گروه اسمی مرجع بند موصولی در جمله بالا هم‌زمان، هم در جایگاه فاعل (نهاد) فعل «بودند» بند اصلی قرار دارد و هم در جایگاه فاعل فعل «پیش می‌رفتند» در بند پیرو.

گروه اسمی مرجع بند موصولی همچنین می‌تواند در بند پیرو دارای نقشی متفاوت با نقش خود در بند اصلی باشد و برای مثال در جایگاه مفعول بند پیرو ظاهر شود؛ مانند جمله نهم در ادامه:

۹) و جامه دیگری بود [که همه‌اش را از پر طاووس دوخته بودند] (اسلامی ندوشن، ۱۳۶۲: ۴۸).

گ.ا. مرجع - نهاد [بند موصولی ضمیر - مفعول بند پیرو]

در نمونه بالا گروه اسمی مرجع که نقش فاعل (نهاد) بند پایه را دارد، در بند پیرو در جایگاه مفعول فعل «دوخته بودند» ظاهر شده است. این رابطه با حضور ضمیر «همه‌اش» که با علامت مفعول صریح «را» همراه است و ارتباط ارجاعی آن را با گروه اسمی «جامه» برقرار می‌کند، مشخص‌تر شده است. در زبان فارسی، در جملات موصولی که در توصیف فاعل یا نهاد اصلی است، امکان استفاده از هر دو حالت کاربرد ضمیر و یا خلأگذاری وجود دارد که در زیر چند نمونه از هر دو حالت ذکر شده ارائه می‌شود.

(۱۰) آن کان‌های مذکور از قسم خانبالغ در شهری است [که او را دیتنک گویند] (افشار، ۱۳۵۷: ۱۱۶).

گ.ا - نهاد [بند موصولی ضمیر]

(۱۱) آن مقبره امپراطور وان لی بود [که -] به تازگی کشف گردیده است] (اسلامی ندوشن، ۱۳۶۲: ۹۲).

گ.ا مرجع - نهاد [بند موصولی خلأ]

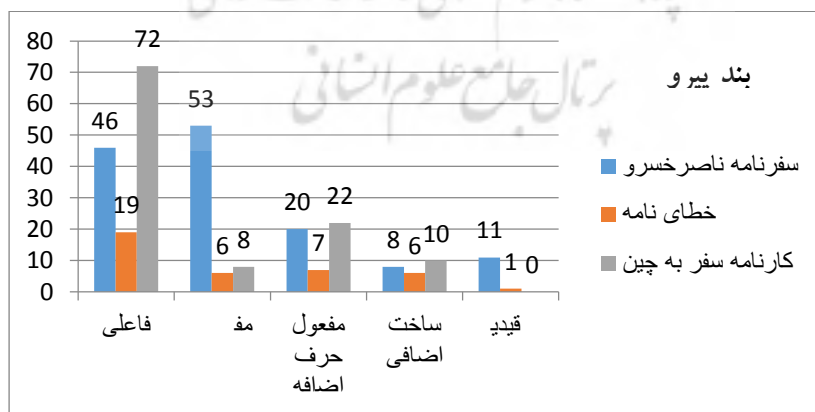
همچنین ممکن است گروه اسمی مرجع به‌عنوان متمم در بند پیرو ظاهر شود؛ مانند جمله دوازدهم در زیر که از سفرنامه ناصر خسرو انتخاب شده است.

(۱۲) در زیر زمین دری است [که سلطان سواره از آن بیرون رود] (ناصر خسرو، ۱۳۶۹: ۷۸)

گ.ا مرجع - نهاد [بند موصولی حرف اضافه + ضمیر جایگزین اسم]

مشخص است که گروه اسمی نکره «دری»، در بند پیرو جمله دوازدهم دارای نقش مفعول حرف اضافه است. این نقش به‌ویژه با توجه به رابطه ضمیر ارجاعی «آن» که به گروه اسمی «دری» اشاره می‌کند و جایگاه ظهور آن بلافاصله پس از حرف اضافه «از» در بند پیرو، وضوح بیشتری می‌یابد.

بر مبنای تعاریف بالا، نقش گروه اسمی مرجع در بندهای پیرو در هر سه سفرنامه مدنظر بررسی شد و طی آن مشخص گردید از مجموع ۲۸۹ بند موصولی استخراج‌شده، ۱۳۷ مورد آن (۴۷/۴۰ درصد) هسته مرجع بند موصولی خروج‌یافته، دارای نقش فاعلی در جمله پیرو بوده است. در همین زمینه، درباره سلسله‌مراتب موصولی‌سازی کینان و کامری (۱۹۹۷) نقش مفعولی این هسته در بند پیرو در رده دوم قرار داشته و سهمی ۲۴ درصدی را به خود اختصاص داده است.

شکل شماره ۳: نقش گروه اسمی مرجع بند موصولی خروج‌یافته در بندهای پیرو

در مقایسه فراوانی بندهای موصولی به تفکیک هر کتاب مشخص می‌گردد که الگوی برتری‌سازهای اصلی،

فقط در بندهای پیرو صادق نبوده است و برای مثال گرچه در بخش بندهای پایه، *سفرنامه ناصرخسرو* دارای بالاترین سهم موصولی‌سازی از جایگاه فاعلی است، گروه‌های اسمی مرجع در بندهای پیرو این کتاب بیشتر در نقش مفعولی ظاهر شده است.

کینان و کامری (۱۹۷۷) در مطالعه خود بر روی پنجاه زبان مختلف از خانواده‌های زبانی متفاوت، سلسله‌مراتب جهانی موصولی‌سازی را براساس میزان در دسترس بودن جایگاه‌های مختلف ترسیم کرده‌اند که طبق آن جایگاه‌های فاعلی و سپس مفعولی (مستقیم و غیرمستقیم) - تشکیل‌دهنده سازه‌های اصلی جمله - محتمل‌ترین جایگاه‌ها برای موصولی‌سازی هستند. این سلسله‌مراتب که براساس فراوانی رخداد موصولی‌سازی ترسیم شده است، از نظر ویژگی‌های روانشناختی نیز اهمیت ویژه‌ای دارد. کینان و کامری (۱۹۷۷) عقیده دارند که «سلسله‌مراتب موصولی‌سازی مستقیماً سهولت روانشناختی درک را منعکس می‌کند. به این معنا که هرچه یک جایگاه در سلسله‌مراتب پایین‌تر باشد، درک بند موصولی آن جایگاه مشکل‌تر است». بر این مبنای انتظار می‌رود در یک متن، هرچه تعداد بیشتری از گروه‌های اسمی مرجع بند در جایگاه‌های افزوده‌ای مانند جایگاه‌های مفعول حرف اضافه، قیدی و ساخت اضافی باشد، درک آن متن برای مخاطب مشکل‌تر باشد و متن سخت‌تر ارزیابی شود. با تفکیک جایگاه‌های خروج به دو بخش سازه‌های اصلی (شامل جایگاه‌های فاعلی و مفعولی) و جایگاه‌های افزوده (شامل جایگاه‌های مفعول حرف اضافه، اضافی و قیدی) در هر یک از سفرنامه‌های بررسی شده، تفاوت معناداری در سهم نسبی هر کتاب دیده می‌شود. درحالی‌که مجموع سهم خروج بند موصولی از جایگاه‌های افزوده در *سفرنامه ناصرخسرو* ۲۸/۲۶ درصد و در *کارنامه سفر* به چین ۲۸/۵۷ درصد است، هسته گروه اسمی مرجع بند موصولی خروج‌یافته در *خطای‌نامه*، در تقریباً ۳۶ درصد موارد در جایگاه‌های افزوده‌ای مثل جایگاه‌های مفعول حرف اضافه، ساخت اضافی و یا قیدی ظاهر شده است.

۵- شیوه نحوی ارتباط بند موصولی با گروه اسمی مرجع

به‌طور کلی بندهای موصولی براساس حضور یا حضورنداشتن گروه اسمی هم‌مرجع با هسته در درون بند موصولی به چهار نوع عمده تقسیم می‌شود. بر این اساس گروه اسمی هم‌مرجع با بند موصولی می‌تواند به این صورت‌ها باشد: (۱) به‌طور کامل در بند موصولی تکرار شود؛ (۲) ضمیری مرتبط با گروه اسمی در بند موصولی حضور یابد؛ (۳) ضمیر موصولی در ابتدای بند بیاید که هم نشانه بند موصولی باشد و هم نقش ضمیر را ایفا کند؛ (۴) در بند موصولی خلأ وجود داشته باشد و نه گروه اسمی تکرار شود و نه ضمیر مرتبط با آن در بند حضور یابد؛ برای مثال در جمله سیزده در ادامه، تکرار کامل گروه اسمی مرجع در بند موصولی مشاهده می‌شود.

(۱۳) زیر آن تل غاری بود [که قبر مادر موسی ع در آن غار بود] (ناصرخسرو، ۱۳۶۹: ۲۸).

گ.ا. مرجع بند موصولی [بند موصولی تکرار کامل اسم هسته]

این در حالی است که در جمله چهارده، گروه اسمی مرجع به‌طور کامل تکرار نشده، بلکه ارتباط بین این دو جمله توسط ضمیر شخصی هم‌مرجع با گروه اسمی برقرار شده است.

(۱۴) مردی نشان دادند [که او را استاد علی نسایی می‌گفتند] (همان: ۴).

گ.ا. مرجع [بند موصولی ضمیر شخصی هم‌مرجع]

همانطور که دیده می‌شود، در بند موصولی که در قلاب نمایش داده شده است، ضمیر شخصی «او» ظاهر شده است که مرجع آن، گروه اسمی «مردی» در جایگاه مفعولی بند پایه است.

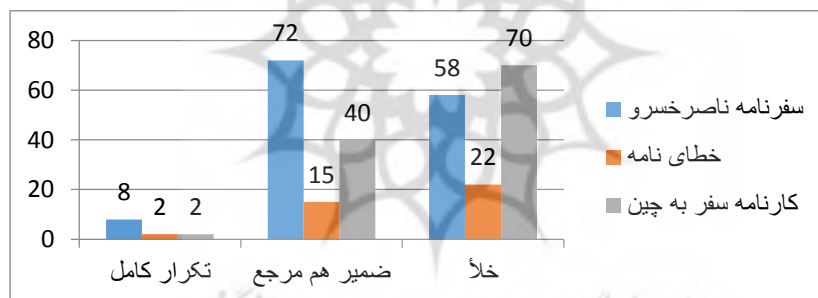
زبان فارسی همچنین می‌تواند به جای استفاده از هریک از دو راهکار بالا، از شیوه‌ی خلاگذاری استفاده کند. به این معنا که بند موصولی بدون نشانه‌های مرتبط با گروه اسمی هم‌مرجع خود در بند پایه باشد.

(۱۵) چند نفری را دیدیم [که] [-] در صف منظم قوس‌واری جلوی پلکان ایستاده بودند [اسلامی ندوشن، ۱۳۶۲: ۳۲].

گ.ا. مرجع [بند موصولی خلا]

همانطور که مشاهده می‌شود در بند موصولی مشخص شده با قلاب در جمله پانزده که توضیح و توصیفی درباره‌ی گروه اسمی «چند نفری» در بند اصلی است، نه این گروه اسمی تکرار شده و نه ضمیری به کار رفته است که با آن مرتبط باشد؛ بلکه به جای این هر دو، در جایگاه فاعلی بند موصولی، خلا وجود دارد که در این مثال با علامت [-] مشخص شده است.

سؤال سوم پژوهش این بود که هریک از سه اثر *سفرنامه ناصرخسرو*، *خطای نامه* و *کارنامه سفر به چین*، از بین سه امکان موجود در زبان فارسی برای ایجاد پیوند بین بند موصولی و بند اصلی (شامل تکرار کامل گروه اسمی هسته، استفاده از ضمیر هم‌مرجع با گروه اسمی و یا خلا) از کدام شیوه و به چه میزان بهره می‌برد؟ در پاسخ به این سؤال باید گفت بندهای موصولی مستخرج از سفرنامه‌های بررسی شده از منظر توزیع فراوانی هریک از این روش‌ها نیز بررسی شد که خلاصه آن در شکل شماره چهار دیده می‌شود.

شکل شماره ۴: شیوه اتصال گروه اسمی هم‌مرجع با هسته در بند موصولی

همانطور که در شکل شماره چهار مشاهده می‌شود، از مجموع ۲۸۹ بند موصولی خروج یافته، استفاده از شیوه خلاگذاری با ۱۵۰ مورد در جایگاه اول، استفاده از ضمیر هم‌مرجع با گروه اسمی با ۱۲۷ مورد در جایگاه دوم و تکرار کامل گروه اسمی با اختلافی آشکار و تنها ۱۲ مورد، در رتبه آخر قرار گرفته است. استفاده از ضمیر هم‌مرجع با گروه اسمی از نظر حفظ ساختار ارجاعی به تسهیل درک مرجع بند موصولی کمک می‌کند که البته نرخ نسبتاً بالای وقوع آن در این سفرنامه‌ها نیز مؤید همین نکته است. همچنین توجه به سهم هر اثر از شیوه‌های یادشده نشان می‌دهد که در نزدیک به ۵۳ درصد موارد، بندهای موصولی خروج یافته در *سفرنامه ناصرخسرو*، دارای ضمیر هم‌مرجع با گروه اسمی در بند پیرو است؛ با وجود این، به مرور زمان برتری این شیوه کاهش یافته است و در مقابل شاهد افزایش شیوه خلاگذاری هستیم؛ به طوری که در *خطای نامه* این شیوه در تقریباً ۵۷ درصد بندهای موصولی به کار گرفته شده است و در *کارنامه سفر به چین* به اوج خود می‌رسد و سهمی ۶۲٫۵ درصدی را به خود اختصاص می‌دهد.

نکته جالب توجه دیگر در داده‌های مستخرج از *سفرنامه ناصرخسرو* پیداشدن نمونه‌هایی هرچند محدود، اما شایان ذکر در شیوه استفاده زبان فارسی این دوره، استفاده از ابزار گروه اسمی هم‌مرجع در بند موصولی است. هرچند مطالعات صورت‌گرفته بر روی متون فارسی معاصر، در حالتی که عنصر هم‌مرجع با هسته دارای نقش فاعلی باشد، استفاده از شیوه خلأ را اجباری می‌دانند (راسخ‌مهند و دیگران، ۲۰۱۶؛ مولایی کوهبانی و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۲)، در نمونه‌هایی مثل جملات زیر که همگی از *سفرنامه ناصرخسرو* استخراج شده است، نه خلأگذاری، بلکه ضمیر هم‌مرجع با گروه اسمی در بند موصولی ظاهر شده است.

۱۶) به جای رسیدیم [که آنجا مسجدی بود] (ناصرخسرو، ۱۳۶۹: ۱۰).

گ.ا. مرجع [بند موصولی ضمیر هم‌مرجع]

۱۷) خانه بر دکان نهاده است [که آن دوازده گز ارتفاع دارد] (همان: ۳۸).

گ.ا. مرجع [بند موصولی ضمیر هم‌مرجع]

۱۸) مردی عجمی با من پیوست [که او از آذربایجان بود] (همان: ۲۶).

گ.ا. مرجع [بند موصولی ضمیر هم‌مرجع]

۶- تأثیر ساخت اطلاعی فعل بر خروج بند موصولی

از جمله عوامل مؤثر بر خروج بند موصولی که پیشتر روچمونت و کالیکور (Rochemont & culicover)، شیخ‌الاسلامی (۱۳۸۷)، راسخ‌مهند و دیگران (۱۳۹۱) نیز آن را بررسی کرده‌اند، نوع فعل و وضعیت ساخت اطلاعی (Information structure) آن است. از نظر ساخت اطلاعی، عناصر ارائه‌شده در جمله را می‌توان به سه گروه عمده تقسیم کرد: عناصر حاوی ساخت اطلاعی نو؛ عناصر دارای ساخت اطلاعی کهنه؛ عناصر دارای ساخت اطلاعی مفروض. راسخ‌مهند و دیگران (۱۳۹۱) درباره ساخت اطلاعی فعل معتقدند که «افعال لازم غیرمفعولی و افعال ربطی اطلاع زمینه‌ای دارند و معمولاً عنصر بعد از آنها دارای اطلاع نو است؛ بنابراین، به احتمال زیاد بند موصولی خارج‌شده پس از اینگونه افعال بیشتر دیده می‌شود؛ اما افعال متعدی معمولاً دارای اطلاع نو هستند و کمتر در این موقعیت ظاهر می‌شوند» (راسخ‌مهند و دیگران، ۱۳۹۱: ۳۴)؛ به عبارت دیگر انتظار می‌رود خروج بند موصولی بعد از جمله‌های پایه با فعل ربطی و فعل لازم غیرمفعولی بیشتر باشد.

برای مثال در جمله نوزده در زیر:

۱۹) هر طعام و میوه و ماکول [که در عجم دیدم] همه آنجا موجود بود (ناصرخسرو، ۱۳۶۹: ۲۰)

[بند موصولی کانونی]

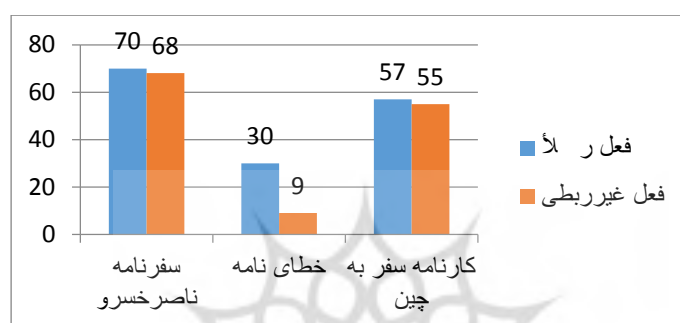
فعل بند اصلی «دیدم» فعل متعدی است که بنابر تعریف بالا دارای اطلاع نو است و همانطور که مشاهده می‌شود بند موصولی بعد از آن نیز خروج نیافته و در جایگاه کانونی خود باقی مانده است. این در حالی است که در جمله بیستم، فعل بند پایه، فعل ربطی «بود» است که بنابر تعریف راسخ‌مهند و دیگران (۱۳۹۱) دارای اطلاع زمینه‌ای است و همانطور که ملاحظه می‌شود بند موصولی بعد از خود را خروج داده است.

۲۰) همچنان دیوار و خندق بود [که در کوه و صحرا می‌رفت] (افشار، ۱۳۵۷: ۱۶۸).

[بند موصولی خروج‌یافته]

بر مبنای مطالب بالا، چهارمین سؤال این پژوهش در پی این پاسخ بود که وضعیت بندهای خروج یافته سفرنامه‌های مورد مطالعه در این پژوهش بر اساس ساخت اطلاعی فعل چگونه است؟ بر این اساس بندهای موصولی خروج یافته هر سه کتاب، بر اساس نوع فعل بند پایه بررسی شد. از مجموع ۲۸۹ بند موصولی خروج یافته، ۱۵۷ بند دارای فعل ربطی بود که سهمی برابر با ۵۴/۳۲ درصد را شامل می‌شود. این در حالی است که سایر انواع فعل‌ها شامل شش طبقه عمده فعل‌های لازم، فعل‌های متعدی تک‌مفعولی، متعدی دو مفعولی، متعدی مرکب، متعدی دارای متمم قیدی و لازم دارای متمم قیدی (غلامعلی‌زاده، ۱۳۸۶) مجموعاً ۴۷/۶۷ درصد را به خود اختصاص داده است.

فراوانی خروج بند موصولی پس از بندهای پایه با فعل‌های ربطی و غیرربطی در هر اثر به شرح شکل شماره پنج ارائه شده است.

شکل شماره ۵: تأثیر ساخت اطلاعی فعل بر خروج بند موصولی

همانطور که از شکل بالا برمی‌آید در بیش از ۵۰ درصد موارد، بندهای موصولی در سفرنامه ناصرخسرو از جایگاه پس از فعل ربطی خروج کرده است. این نسبت در کارنامه سفر به چین با کمی افزایش به حدود ۵۱ درصد می‌رسد. وضعیت خطای نامه در این میان متفاوت است. به این معنی که در خطای نامه خروج بند موصولی از بند پایه با فعل ربطی به بیش از ۷۶ درصد می‌رسد. بنابراین یافته‌های بالا در هر سه کتاب، نقش ساخت اطلاعی زمینه‌ای در خروج بند موصولی را عامل مؤثری به شمار می‌آورد؛ اما تأثیر این عامل در خطای نامه در بالاترین حد خود ارزیابی می‌شود.

همچنین درباره شباهت آوایی فعل بند پایه و پیرو باید گفت در پیشینه مطالعات مربوط به خروج بند موصولی این موضوع جزو عواملی معرفی شده است که خروج بند موصولی را اجباری می‌کند؛ البته در داده‌های حاضر هیچ نمونه‌ای یافت نشد که از این قاعده تخطی کند؛ سهم این پدیده در کل فرایند خروج بند چشم‌گیر به نظر نمی‌رسد؛ به طوری که از مجموع ۱۳۸ بند موصولی خروج یافته در سفرنامه ناصرخسرو تنها در ۱۶ بند (حدود ۱۲ درصد) فعل بند پایه و بند موصولی دارای شباهت آوایی بوده‌اند. در خطای نامه ۹ بند (۲۶ درصد) و در کارنامه سفر به چین ۱۴ بند (حدود ۱۳ درصد) خروج بند موصولی از بند پایه‌ای صورت گرفته که فعل آن به بند پیرو شباهت داشته است.

۷- تأثیر وزن دستوری بر خروج بند موصولی

آخرین پرسش این پژوهش در پی بررسی تأثیر نسبت پیچیدگی سازه در خروج بندهای موصولی سه سفرنامه منظور بوده است.

سنجش تأثیر وزن دستوری (Grammatical weight) بر خروج بند موصولی در این پژوهش براساس نظر فرانسیس (۲۰۱۰) تحت تأثیر اندازه «حوزه ترکیب سازه‌ای» (Phrasal combination domain) انجام شده است. این حوزه عبارت است از کمترین رشته عناصر مورد نیاز برای ساخت یک گره مادر (Mother node) و سازه بلا فصل (Immediate structure) آن. طول بند موصولی بر این اساس عبارت است از تعداد کلمات بند موصولی از هسته [که] در بند موصولی تا انتهای آن.

بر این اساس وزن دستوری در جمله بیست و یک:

(۲۱) حصیر سازند [که مصلاى نمازى از آن در همانجا به پنج دینار مغربى بخرند] (ناصرخسرو، ۱۳۶۹: ۳۰)

[بند موصولی خروج یافته]

برابر است با طول بند موصولی - برابر با دوازده واژه - تقسیم بر تعداد سازه‌های بلا فصل گروه فعلی که تنها از دو واژه یعنی فعل «سازند» و یک مفعول مستقیم (حصیر) شکل یافته است؛ بنابراین نسبت مورد نظر در جمله بیست و یک عبارت است از:

$$\frac{\text{تعداد کلمات بند موصولی}}{\text{تعداد کلمات گروه فعلی بند اصلی}} = \frac{۱۲}{۲} = ۶ = \text{وزن دستوری جمله ۲۱}$$

(۲۲) من و برادرم و غلامکی هندو [که با ما بود] وارد شدیم (همان: ۴).

[بند موصولی کانونی]

در جمله بیست و دو تعداد سازه‌های بلا فصل گروه فعلی بند اصلی، که فعل آن لازم است و بدون مفعول، دو عنصر است و تعداد کلمات بند موصولی که با قلاب مشخص شده، چهار کلمه است. در این حالت معیار وزن دستوری برای جمله بیست و دو عبارت است از:

$$\frac{\text{تعداد کلمات بند موصولی}}{\text{تعداد کلمات گروه فعلی بند اصلی}} = \frac{۴}{۲} = ۲ = \text{وزن دستوری جمله ۲۲}$$

همانطور که ملاحظه می‌شود با افزایش تعداد واژه‌های بند موصولی، تمایل به خروج بند موصولی از جایگاه کانونی به جایگاه پس از فعل افزایش یافته است و اثربخشی خروج بند نسبت به حفظ آن در جایگاه کانونی و اصلی خود بیشتر می‌شود. مثال‌های بالا نیز مؤید همین نکته است؛ به طوری که بند موصولی در جمله بیست و یک، با نسبت طول ۶ خروج یافته است؛ حال آنکه بند موصولی در جمله بیست و دو با نسبت طول ۲، خروج نیافته و در جایگاه کانونی خود باقی مانده است.

بر همین مبنا در مطالعه پیش‌رو، تعداد سازه‌های بلا فصل گروه فعلی بند اصلی برای همه ۲۸۹ بند مستخرج از سفرنامه ناصرخسرو، خطای‌نامه و کارنامه سفر به چین استخراج و میانگین کلی تعداد عناصر گروه فعلی هر اثر به صورت مجزا محاسبه شد. طول بند موصولی نیز برای هر بند محاسبه شد و در نهایت میانگین کل کلمات بند موصولی به تفکیک هر کتاب به دست آمد که در جدول شماره یک دیده می‌شود.

جدول شماره ۱: وزن دستوری

نام کتاب	تعداد کلمات بند موصولی	تعداد عناصر گروه فعلی بند اصلی	وزن دستوری
----------	------------------------	--------------------------------	------------

۳,۳۲۶۴	۱,۸۹۱۳	۶,۲۹۱۳	سفرنامه ناصرخسرو
۴,۰۰۰۱	۲,۰۲۵۶	۸,۱۰۲۶	سفرنامه خطای‌نامه
۳,۸۸۱۶	۱,۸۸۳۹	۷,۳۱۲۵	کارنامه سفر به چین

همانطور که از جدول شماره یک مشخص است، کمترین وزن دستوری متعلق به کتاب *سفرنامه ناصرخسرو* است که در آن بندهای موصولی با طول میانگین ۶,۲۹ کلمه و گروه فعلی ۱,۸۹ سازه‌ای خروج یافته‌اند. با مقایسه این نسبت در کتاب *کارنامه سفر به چین*، که میانگین بندهای موصولی خروج یافته آن ۷,۳۱ کلمه است، مشخص می‌شود که بندهای موصولی با طول میانگین ۶ کلمه و بیشتر در *سفرنامه ناصرخسرو* خروج یافته است؛ درحالی‌که بندهایی از *کارنامه سفر به چین* خروج یافته که ۷ کلمه و بیشتر بوده است. مشخص است که با افزایش طول بند موصولی در *کارنامه سفر به چین*، بندهای کوتاه‌تر ۶ کلمه‌ای که در *سفرنامه ناصرخسرو* خروج یافته، در این کتاب در جایگاه کانونی خود باقی مانده است. این تحلیل می‌تواند همچنین تبیینی باشد در توضیح بالاتر بودن نرخ فراوانی نسبی خروج بند موصولی در *سفرنامه ناصرخسرو* در قیاس با همین نسبت در *کارنامه سفر به چین* (۶۳ درصد در مقایسه با ۴۵ درصد). در بین سه منبع مطالعه‌شده بیشترین وزن دستوری در کتاب *خطای‌نامه* دیده می‌شود که در آن، هم تعداد سازه‌های گروه فعلی بیشتر بوده و هم میانگین طول بندهای موصولی خروج یافته آن بیشتر است؛ بدین معنی که بندهایی با طول میانگین ۸ کلمه و بیشتر خروج یافته و بندهای کوتاه‌تر در جایگاه کانونی خود باقی مانده است. هماهنگی داده‌های جدول شماره یک با شکل شماره یک که فراوانی نسبی خروج بند موصولی در سه کتاب *سفرنامه ناصرخسرو*، *خطای‌نامه* و *کارنامه سفر به چین* را نشان می‌دهد نیز مؤید همین نکته است.

داده‌های توصیفی جدول بالا به‌خوبی گویای وجود تفاوت بارز بین میانگین طول بند موصولی و وزن دستوری در بین سه کتاب بررسی شده است؛ اما برای اطمینان از وجود تفاوت معنادار بین داده‌ها، از آزمون آنالیز واریانس یک‌طرفه (آنوا) بهره گرفته شد. این آزمون با هدف سنجش سطح معناداری در تفاوت‌های مشاهده‌شده سه گروه براساس یک متغیر خاص، مورد استفاده قرار می‌گیرد. در همین باره داده‌های مستخرج از هر سه کتاب بررسی‌شده، در نرم‌افزار «اس پی اس اس» وارد شد و برای هر یک از عوامل دخیل در وزن دستوری شامل طول گروه فعلی، طول بند موصولی و وزن دستوری، یک آزمون سنجش معناداری اجرا شد.

نتایج آزمون آنوا برای طول گروه فعلی، بیانگر آن است که بین میانگین طول گروه فعلی سه کتاب منظور، تفاوت معناداری مشاهده نشده است و ارزش پی آزمون بر روی متغیر طول گروه فعلی بزرگ‌تر از ۰,۰۵ است. این نتیجه همچنین از مقایسه میانگین طول گروه فعلی سه کتاب در ستون سوم جدول شماره یک قابل مشاهده است. با اجرای آزمون آنوا برای سنجش تفاوت طول بند موصولی در بین کتاب‌ها، ارزش پی برابر ۰,۱۴۸ به دست آمد. با در نظر گرفتن اینکه ارزش پی کوچک‌تر از ۰,۰۵ نشان‌دهنده وجود تفاوت معنادار بین سه گروه مورد بررسی است، مشخص می‌شود که بین سه کتاب *سفرنامه ناصرخسرو*، *خطای‌نامه* و *کارنامه سفر به چین*، تفاوت معناداری درباره طول بند موصولی وجود دارد. از آنجا که آزمون آنوا فقط به وجود تفاوت معنادار بین سه گروه اشاره دارد و مشخص نمی‌کند که آیا این تفاوت معنادار حاصل تفاوت بین همه گروه‌های شرکت‌کننده است یا دو گروه خاص با یکدیگر، آزمون تعقیبی توکی برای شناسایی محل تفاوت، اجرا شد و مشخص گردید

که بین طول بند موصولی سفرنامه ناصرخسرو با طول بند موصولی دو کتاب خطای‌نامه و کارنامه سفر به چین تفاوت معناداری وجود دارد و میانگین طول بندهای موصولی خروج‌یافته در این کتاب به‌طور معناداری از همین معیار در دو کتاب دیگر کمتر است. این آزمون همچنین مشخص کرد بین طول بندهای موصولی خروج‌یافته خطای‌نامه با دو کتاب سفرنامه ناصرخسرو و کارنامه سفر به چین تفاوت وجود دارد؛ هرچند تفاوت با کتاب سفرنامه ناصرخسرو بیشتر و با کارنامه سفر به چین کمتر است. همچنین نتایج آزمون تعقیبی توکی مؤید وجود تفاوت معنادار بین طول بندهای موصولی خروج‌یافته کتاب کارنامه سفر به چین با سفرنامه ناصرخسرو و خطای‌نامه است. هرچند مجدداً تفاوت با سفرنامه ناصرخسرو بیشتر و تفاوت با خطای‌نامه کمتر است. نتایج بالا از ستون دوم جدول شماره دو نیز قابل استنباط است.

آزمون آنوا در نهایت برای بررسی وجود تفاوت معنادار بین وزن دستوری سه سفرنامه موضوع پژوهش نیز اجرا شد که در سطح معناداری ۰,۰۵ نشان‌دهنده وجود تفاوت معنادار در وزن دستوری سه کتاب مورد مطالعه بود. بر این اساس با اجرای آزمون تعقیبی توکی مشخص شد که بین وزن دستوری سفرنامه ناصرخسرو با دو کتاب خطای‌نامه و کارنامه سفر به چین تفاوت وجود دارد و وزن دستوری این کتاب به‌شکل معناداری کمتر از وزن دستوری دو کتاب دیگر است. آزمون تعقیبی توکی بین وزن دستوری خطای‌نامه و دو کتاب سفرنامه ناصرخسرو و کارنامه سفر به چین نیز وجود تفاوت را گزارش می‌کند؛ البته تفاوت وزن دستوری خطای‌نامه با سفرنامه ناصرخسرو بیشتر و با کارنامه سفر به چین کمتر است. نتایج این آزمون بین وزن دستوری کارنامه سفر به چین با وزن دستوری سفرنامه ناصرخسرو و خطای‌نامه نیز مؤید وجود تفاوت است؛ هرچند تفاوت وزن دستوری با سفرنامه ناصرخسرو بیشتر و با خطای‌نامه اندکی کمتر است.

هاوکینز (Hawkins, 1994) وزن دستوری را عامل مؤثری برای درک متن می‌داند. او معتقد است حرکت سازه‌های طولانی به انتهای بند، موجب کاهش حوزه ساخت سازه‌ای می‌شود. وی معتقد است انتقال سازه سنگین به انتهای جمله، این امکان را برای خواننده و شنونده فراهم می‌کند که متن را بهتر پردازش کند؛ زیرا آنها در این حالت سازه‌های اصلی جمله را زودتر شناسایی می‌کنند (به نقل از فرانسیس، ۲۰۱۰: ۸). همانطور که اشاره شد، وزن دستوری معرف طول و پیچیدگی بند موصولی است و هرچه میانگین وزن دستوری بندهای خروج‌یافته یک متن بیشتر باشد، بدین معناست که بندهای موصولی آن متن طولانی‌تر و پیچیده‌تر بوده و درک آن برای مخاطب دشوارتر است؛ در نتیجه خروج آنها کمک بیشتری به تسهیل درک متن می‌کند. بنابراین مجموع شواهد بالا مشخص می‌شود که وزن دستوری بندهای موصولی خروج‌یافته در کتاب خطای‌نامه به‌طور معناداری با دو کتاب دیگر متفاوت و از آن دو بیشتر است.

۸- نتیجه‌گیری

با توجه به ماهیت اختیاری فرایند خروج بند موصولی، فرض اصلی این پژوهش بر آن بود که با مقایسه میزان همگرایی/ واگرایی نتایج به‌دست‌آمده از تحلیل خروج بند موصولی در آثار سه دوره زمانی متفاوت - شامل (۱) سفرنامه ناصرخسرو قبادیانی، قرن پنجم هجری قمری؛ (۲) خطای‌نامه علی‌اکبر خطایی، قرن دهم هجری قمری؛ (۳) کارنامه سفر به چین محمدعلی اسلامی ندوشن، قرن چهاردهم هجری - و میزان بسامد آنها با توجه به الگوی

افزایشی یا کاهش متون مختلف، این سفرنامه‌ها را از نظر سهولت پردازش متن ارزیابی کند. بر همین اساس بندهای موصولی مستخرج از منابع مطالعه‌شده این کتاب در پنج مورد بررسی شد که از این بین سه مورد مربوط به فراوانی خروج بند موصولی، جایگاه‌های خروج بند موصولی، و وزن دستوری ملاک‌های تأثیرگذار در میزان سهولت درک و پردازش متن تلقی می‌شود. با مقایسه میانگین طول بندهای موصولی بین سه سفرنامه بررسی شده مشخص می‌گردد که درصد فراوانی خروج بند موصولی در *سفرنامه ناصرخسرو* - اثری با نثر مرسل فارسی - (درخشان، ۱۳۵۳ و شهرامی، ۱۳۸۷) و *کارنامه سفر به چین* - از نظر سبکی، ساده و متمایل به زبان معیار امروز است - (نصرتی و همکاران، ۱۳۹۰) بالا و در هرکدام بیش از ۵۰ درصد موارد بوده است؛ درحالی‌که همین عامل در کتاب *خطای‌نامه* که متعلق به نثر مصنوع و متکلف دوره صفویه است، بسیار پایین و کمتر از ۲۴ درصد موارد است. هم‌راستا با فرانسیس (۲۰۱۰) و آزموده و همکاران (۱۳۹۶) نرخ پایین‌تر خروج بند موصولی، از منظر پردازشی نیز درک متن را دشوارتر می‌کند. همچنین این پژوهش با تفکیک جایگاه گروه اسمی مرجع بندهای موصولی خروج‌یافته، به دو بخش اصلی بند پایه و پیرو، به مطالعه جایگاه‌های موصولی‌سازی در منابع منظور پرداخته است و هم‌راستا با سلسله‌مراتب جهانی کینان و کامری (۱۹۷۷) نتیجه می‌گیرد که بالاترین خروج بند موصولی در هر سه اثر به ترتیب از جایگاه‌های فاعلی و سپس مفعولی بوده است. در این بین *سفرنامه ناصرخسرو* بالاترین سهم نسبی خروج بند موصولی از جایگاه سازه‌های اصلی (فاعلی و مفعولی) را داراست. در بندهای پیرو نیز سازه مرتبط با جایگاه اصلی، بیشترین سهم را در مجموع سه کتاب به خود اختصاص داده است؛ اما نگاهی به توزیع نسبی جایگاه‌های افزوده در سه کتاب بررسی شده نشان می‌دهد که ظهور هسته بند موصولی خروج‌یافته در جایگاه‌های افزوده (مفعول حرف اضافه، قیدی، ساخت اضافی) در *خطای‌نامه* بیشترین وقوع را داشته و در نزدیک به ۳۷ درصد بندهای موصولی خروج‌یافته این اثر، گروه اسمی هسته مرجع بند در بند موصولی، در جایگاه‌های افزوده قرار داشته است؛ که بنابر نظر کینان و کامری (۱۹۷۷) از نظر درک و پردازش جایگاه‌های دشوار موصولی‌سازی تلقی شده است و انتظار می‌رود مخاطب کتاب *خطای‌نامه* را که متنی با بیشترین بند موصولی از جایگاه‌های افزوده است، متنی دیریاب و مشکل‌تلقی کند. یافته‌های حاصل از بررسی آخرین معیار این پژوهش نیز میانگین وزن دستوری بندهای موصولی خروج‌یافته هر اثر را محاسبه و مشخص کرده است. از این منظر با مقایسه وزن دستوری *سفرنامه ناصرخسرو* (۳،۳۲) و *کارنامه سفر به چین* (۳،۸۸) که هر دو ویژگی‌های سبکی نثر ساده را دارد، با همین عامل در *خطای‌نامه* (۴،۰۰) مشخص شد که این کتاب دارای بالاترین میانگین وزن دستوری و کمترین فراوانی نسبی خروج بند در بین سه اثر مورد بررسی است. این عامل نیز در کنار دو عامل بحث‌شده فوق، مؤید آن است که از منظر ادراک متن، کتاب *خطای‌نامه* متنی دشوار و سخت ارزیابی می‌شود. این نتایج از یک‌سو مبتنی بر ملاک‌های دستوری مؤثر بر پردازش متن است و از جهت دیگر، همسو با ویژگی‌های سبک‌شناختی عصر صفوی است که *خطای‌نامه* به آن تعلق دارد. نثر دوره صفویه عموماً نثری مصنوع و متکلف و دیریاب ارزیابی می‌شود. نثری که سرشار از استعاره‌ها و تشبیهات، استفاده از آیات و روایات عربی، استفاده از شعرهای کوتاه و بلند در جای‌جای متن، و کاربرد جملات طولانی و اطباب در کلام است. ویژگی‌هایی که درباره متن *خطای‌نامه* نیز صادق است. اطباب در کلام نیز در پژوهش‌های متعدد، از ویژگی‌های این نثر به شمار آمده

است؛ از جمله پیری (۱۳۹۰) در مطالعه خود با بررسی شاخص‌های متفاوت واژگانی و دستوری، نثر دوره صفویه را از نظر کاربرد جمله‌های طولانی قابل توجه ارزیابی می‌کند (پیری، ۱۳۹۰: ۳۱). چنانچه مشخص است، داده‌های حاصل از ملاک‌های نحوی استفاده‌شده در این پژوهش هم‌راستا با مطالعات ادبی مستقل، از بین سه سفرنامه بررسی شده، کتاب *خطای‌نامه* متعلق به قرن نهم هجری و عصر صفویه را براساس پایین‌بودن میزان خروج بند موصولی، سنگین‌بودن وزن دستوری بندهای خروج‌یافته و ظهور بیشتر گروه اسمی مرجع بند موصولی در جایگاه‌های افزوده جمله (مانند جایگاه مفعول حرف اضافه، قیدی و اضافی)، دشوار و پیچیده ارزیابی می‌کند که این امر می‌تواند بیانگر اعتبار ملاک‌های معرفی‌شده بالا در مطالعات سبک‌شناسی تلقی شود.

از دیگر نکات جالب توجه در این مطالعه، نتایج حاصل از بررسی داده‌های *سفرنامه ناصرخسرو* است که معرف نمونه‌هایی محدود، اما شایان ذکر در شیوه استفاده این اثر، از ابزار گروه اسمی هم‌مرجع در بند موصولی است. مطالعات صورت‌گرفته بر روی متون نوشتاری فارسی معاصر، استفاده از شیوه خلأ را در حالتی که عنصر هم‌مرجع با هسته دارای نقش فاعلی باشد، اجباری می‌داند (راسخ‌مهند و همکاران، ۲۰۱۶ و مولایی کوهبنانی و دیگران، ۱۳۹۷). با وجود این، ملاحظه شد که در نمونه‌های مستخرج از *سفرنامه ناصرخسرو*، نه خلأگذاری، بلکه ضمیر هم‌مرجع با گروه اسمی مربوط به فاعل در بند موصولی ظاهر شده است. این امر مؤید آن است که برخلاف قواعد دستوری فارسی معاصر، در فارسی دوره *سفرنامه ناصرخسرو* استفاده از ضمیر ابقایی در حالت خروج بند موصولی از جایگاه فاعلی غیردستوری نبوده و کاربرد داشته است.

منابع

۱. آزموده، حسن؛ عموزاده، محمد؛ رضایی، والی (۱۳۹۶). «بررسی جابه‌جایی بند موصولی فارسی در زبان فارسی امروز براساس دستور کلام»، *فصلنامه علمی - پژوهشی زبان‌پژوهی دانشگاه الزهراء*، سال ۹، شماره ۲۴، ۸۵-۵۹.
۲. آقاگل‌زاده، فردوس؛ رضویان، سید حسین (۱۳۸۶). «بررسی ساخت اطلاعی جمله در داستان بوف کور»، *زبان و زبان‌شناسی*، دوره ۳، شماره ۶، ۱-۱۳.
۳. استاجی، اعظم (۱۳۸۹). «بررسی تاریخی کارکردهای چندگانه "که" در فارسی امروز»، *زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان دانشگاه فردوسی مشهد*، سال دوم، شماره ۳، ۱-۱۳.
۴. اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۶۲). *کارنامه سفر به چین*، تهران: امیرکبیر.
۵. امیری، نسرين (۱۳۹۲). *فرهنگ و اجتماع در سفرنامه‌های محمدعلی اسلامی ندوشن*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
۶. بهرامی، کاوه (۱۳۹۵). «بررسی بندهای موصولی تحدیدی و غیر تحدیدی در زبان‌های فارسی و آلمانی»، *جستارهای زبانی*، دوره ۷، شماره ۲، پیاپی ۳۰، ۱۹-۳۲.
۷. پیری، حامد (۱۳۹۰). *سبک‌شناسی کتب تاریخی عصر صفویه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، کرمانشاه: دانشگاه رازی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۸. خطایی، سید علی‌اکبر (۱۳۵۷). *خطای‌نامه*، شرح مشاهدات سید علی‌اکبر خطایی معاصر شاه اسماعیل صفوی در سرزمین چین، به کوشش افشار، ایرج تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا.
۹. درخشان، مهدی (۱۳۵۳). «سبک نثر ناصرخسرو در سفرنامه»، *یادنامه ناصرخسرو: مجموعه مقالات کنگره بین*

المللی ناصر خسرو، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی ۲۳ تا ۲۸ شهریور ۱۳۵۳ / زیر نظر قطب علمی و شاهنامه، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۵۷-۱۷۰.

۱۰. راسخ‌مهند، محمد؛ علیزاده صحرایی، مجتبی؛ ایزدی‌فر، راحله؛ قیاسوند، مریم (۱۳۹۱). «تبیین نقشی خروج بند موصولی در زبان فارسی»، پژوهش‌های زبانشناسی، شماره ۱، پیاپی ۶، ۲۱-۴۰.
۱۱. شهرامی، محمدباقر (۱۳۸۷). بررسی مختصات زبانی و سبکی سفرنامه ناصر خسرو، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات، قزوین: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی.
۱۲. شیخ‌الاسلامی، افتخار (۱۳۸۷). نقش ساختار اطلاعی در خروج بندهای موصولی زبان فارسی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان شناسی همگانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه کردستان.
۱۳. صفوی، کوروش (۱۳۷۳). «برخی از ویژگی‌های بندهای موصولی زبان فارسی»، مجموعه مقالات دومین کنفرانس زبانشناسی نظری و کاربردی، دانشگاه علامه طباطبایی تهران، ۱۸۱-۱۹۷.
۱۴. غلامعلی‌زاده، خسرو (۱۳۸۶). ساخت زبان فارسی، تهران: احیاء کتاب.
۱۵. محمدی فشارکی، محسن؛ خدادادی، فضل‌الله (۱۳۹۲). «بررسی ساختار و گونه روایت در متن سفرنامه ناصر خسرو براساس نظریه ژپ لیت و لت»، متن‌شناسی ادب فارسی، شماره ۳، پیاپی ۱۹، ۵۳-۶۸.
۱۶. مولایی کوهبنانی، حامد؛ علیزاده، علی؛ شریفی، شهلا (۱۳۹۷). «نقش ویژگی‌های رده‌شناختی ساخت موصولی در تعیین ترتیب سازه‌ای فارسی»، زبان‌پژوهی، سال ۱۰، شماره ۲۸، ۸۷-۱۱۴.
۱۷. ناتل خانلری، پرویز (۱۳۷۷). دستور زبان فارسی، تهران: توس.
۱۸. ناصر خسرو (۱۳۶۹) سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی مروزی، به‌کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: زوار، چاپ سوم.
۱۹. نصرتی، عبدالله؛ صادقی شهیر، رضا؛ حسینی سیف، علیرضا سادات (۱۳۹۰). «سبک نویسندگی دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن»، بهارستان سخن، دوره ۷، شماره ۱۸، ۷۰-۵۱.

20. Givon. T (2001). *Syntax: An Introduction*, Amsterdam/ Philadelphia. John Benjamin Publishing Company.
21. Francis, E. (2010). *Grammatical Weight and Relative Clause Extraposition in English*. *Cognitive linguistics*, 35, 7-21.
22. Hawkins, J. (1994). *A performance theory of order and constituency*. Cambridge: Cambridge University Press.
23. Keenan, E & Comrie, B. (1977). «Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar». *Linguist Inquiry*. 8 (1).
24. Manninen, S. (2002). *Extraposition and Restrictive Relative Clauses*, The Department of English in Lund: Working Papers in English Linguistics; Vol. 2, Department of English, Lund University , pp. 1-17.
25. Rasekh-Mahand. M. Alizadeh-Sahraie M. Izadifar R. (2016). «A corpus-based analyses of relative clause extraposition in Persian». *Ampersand* 3, 21-31.
26. Rochemont, Michael S & culicover, Peter W. (1990) *English Focus Constructions and the Theory of Grammar*. Cambridge Studies in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
27. Tallerman, M. (1988). *Understanding syntax*. London: Routledge.